

Νάσα Παταπίου
Ιστορικός- Ερευνήτρια
Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου.

**Το περιβόλι του Πεύκου
Στα ίχνη ενός μεσαιωνικού δενδρόκηπου της Λευκωσίας**

Το έτος 1855 έβλεπε το φως μία σημαντική έκδοση βασισμένη σε αρχειακό υλικό για τη μεσαιωνική Κύπρο, κατά τα χρόνια της δυναστείας των Λουζινιάν, με τη φροντίδα του Γάλλου μεσαιωνολόγου Louis de Mas Latrie. Στην έκδοση αυτή, μεταξύ άλλων, δημοσιεύονταν για πρώτη φορά, μερικά έγγραφα από τη Γραμματεία του τελευταίου Φράγκου βασιλιά της Κύπρου Ιακώβου Β΄ Νόθου, και, συγκεκριμένα των ετών 1468-1469. Ευτυχώς το αρχειακό αυτό υλικό διασώθηκε και σήμερα απόκειται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού. Μετά πάροδο σχεδόν ενάμισι αιώνων, για την ακρίβεια 128 ετών, ένας άλλος λαμπρός μεσαιωνολόγος, ο Jean Richard, δημοσίευσε και σχολίασε ολόκληρη τη σειρά των εν λόγω εγγράφων της περιόδου 1468-1469. Το πιο σημαντικό και ταυτόχρονα με ιδιαίτερη γοητεία αποτελεί το γεγονός, ότι, τα ιστορικά στοιχεία τα οποία μπορούμε να αντλήσουμε, από τη σειρά αυτή των εγγράφων, αποτελούν ανεκτίμητη πηγή για την ιστορία της μεσαιωνικής Κύπρου. Σημαντικά και ενδιαφέροντα στοιχεία, επίσης, υπάρχουν και για τη Λευκωσία του 16^{ου} αιώνα, γιατί η πηγή αυτή μας παρέχει ειδήσεις για το Δημόσιο Βαφείο της πρωτεύουσας, για τα Νερά του φρουρίου (Aqua della cittadella), για άγνωστους έως τότε ναούς της, αλλά επιπρόσθετα και στοιχεία για τους δενδρόκηπους της. Όλα αυτά προσθέτουν υλικό για την άγνωστη, ακόμη, σε πολλές πτυχές ιστορία της μεσαιωνικής Λευκωσίας. Έτσι, παρόλο που οι αιώνες με το πέρασμά τους έσβησαν παντελώς πολλά από τα στοιχεία, που μνημονεύουν τα εν λόγω έγγραφα, εξακολουθούν εντούτοις τα ίδια να αποτελούν πολύτιμη και διαφωτιστική πηγή. Πολλές φορές, μάλιστα, αποτελούν στοιχεία κλειδιά ώστε σε συνδυασμό με το αρχειακό υλικό, που έρχεται στο φως από τα βενετικά αρχεία, να μπορούμε με βεβαιότητα και όχι πλέον πιθανολογώντας να καταλήξουμε σε συμπεράσματα και να δώσουμε διεξοδικές, για κάποια θέματα, απαντήσεις. Θα αναλύσουμε παρακάτω ενδιαφέροντα στοιχεία, που αφορούν σε ένα μεσαιωνικό δενδρόκηπο, και, πώς η μελέτη των πηγών και κυρίως η αρχειακή έρευνα μας οδήγησαν στα ίχνη, που δηλαδή ακριβώς βρισκόταν κάποτε, αυτό το διάσημο βασιλικό περιβόλι.

Το έγγραφο του 1468 επί φραγκοκρατίας

Ο βασιλιάς Ιάκωβος Β΄, γνωστός ως Νόθος κατά Στέφανο Λουζινιάν και Μπάσταρδος κατά Αρχιμανδρίτη Κυπριανό (και σε ουδεμία περίπτωση Απόστολος!!), μετά το σφετερισμό του στέμματος της Κύπρου, από τη νόμιμο κληρονόμο του και ετεροθαλή αδελφή του βασίλισσα Καρλόττα, διένειμε φέουδα, τίτλους και αξιώματα σ' αυτούς, οι οποίοι τάχθηκαν στο πλευρό του και τον βοήθησαν να ανέλθει στο θρόνο. Η σειρά των εγγράφων, τα οποία απόκεινται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού, των ετών 1468-1469, περιέχουν ακριβώς τέτοια στοιχεία. Σ' αυτά ο βασιλιάς με διατάγματά του και συγκεκριμένες εντολές παραχωρούσε

φέουδα και τίτλους, απάλλασσε από φόρους και δασμούς και διόριζε σε θέσεις κλειδιά ευνοούμενούς του. Σ' ένα από αυτά τα έγγραφα, των οποίων ο κώδικας στα οποία περιλαμβάνονται χαρακτηρίζεται ως ανεκτίμητης αξίας (codice di gran pregio), μάς γίνεται γνωστός για πρώτη φορά ο « Βασιλικός Δενδρόκηπος του Πεύκου ». Βέβαια, περιβόλια και γενικά δενδρόκηποι, τόσο κατά τη φραγκοκρατία όσο και κατά τη βενετοκρατία αναφέρονται αρκετά, θα λέγαμε, τόσο σε δημοσιευμένες πηγές όσο και σε αρχειακό υλικό. Σημειώνουμε, για παράδειγμα, ότι τα πλούσια περιβόλια της Λευκωσίας μαρτυρούνται ακόμη και με αυτή την ίδια την επιβολή του φόρου της δεκάτης από τον Φράγκο βασιλιά της Κύπρου Ιάκωβο Α'. Αναφέρουμε ενδεικτικά, επίσης, κατά την ίδια περίοδο το περιβόλι, το οποίο ανήκε στη Μονή της Παναγίας της Ελεούσας και ήταν γνωστό ως περιβόλι του Φακελάτου ή Του Αρκατικού, δηλαδή των εργατών. Αξίζει να σημειώσουμε, ότι, σύμφωνα με στοιχεία, τα οποία φέραμε πρόσφατα στο φως, το περιβόλι αυτό καθώς και η μονή της Παναγίας της Ελεούσας βρίσκονταν στο χώρο, στον οποίο σήμερα απλώνεται η τάφος του προμαχώνα Νταβίλα. Από πολλές πηγές μάς είναι επίσης γνωστά τα περιβόλια έξω από την Αμμόχωστο, εκεί που αργότερα οικοδομήθηκε η πόλη των Βαρωσίων. Επιπρόσθετα, όπως πληροφορούμαστε από τις πηγές και τα χρονικά της άλωσης της Αμμοχώστου από τους Τούρκους, κατά τα έτη 1570-1571, τα περιβόλια αυτά κατ' εντολή του Βενετού διοικητή της πόλης Marcantonio Bragadin είχαν εκριζωθεί, κατά τον Μάιο του 1570, και η ξυλεία μεταφέρθηκε στην πόλη, για να χρησιμεύσει μετέπειτα στους πολιορκημένους. Τα δένδρα αυτά εκείνη την εποχή κατά τον μήνα Μάιο ήταν φορτωμένα με άγουρους ακόμη καρπούς αλλά, για ευνόητους λόγους, εκριζώθηκαν. Τα περιβόλια αυτά μνημονεύονται και από τον χρονογράφο μας Λεόντιο Μαχαιρά ως Περιβόλια της Τζιλίρης. Ο ίδιος χρονογράφος αναφέρει και τα περιβόλια έξω από τη Χρυσοχού, αυτά του Καλαμουλλίου. Σπουδαίο και αξιομνημόνευτο υπήρξε και το περιβόλι, το οποίο βρισκόταν στο Κίτι και το κατείχε, κατά τα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας, ένας κλάδος της οικογένειας των Ποδοκάθαρων και συγκεκριμένα ο Έκτορας Ποδοκάθαρος. Τα πλούσια περιβόλια του Κιτίου αναφέρει και ο ιστορικός Στέφανος Λουζινιάν, όταν ομιλεί για το φέουδο αυτό και πώς αφαιρέθηκε από τον πρόγονό του Chrarione Lusignan. Από άλλες βενετικές πηγές πληροφορηθήκαμε για το περιβόλι του Κωσταντζου, το οποίο σχετιζόταν με έναν Νικόλαο Σμερλίνο και ένα άλλο περιβόλι σχετιζόμενο με τον Λορέντζο Cordocoto.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, το οποίο παρουσιάζει το έγγραφο της δεκάτης έκτης Ιουλίου του 1468, για το περιβόλι του Πεύκου, αποτελεί η λεπτομερής καταγραφή των δένδρων, τα οποία περιείχε. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε μια θαυμάσια πηγή, η οποία προσφέρει σημαντικά ιστορικά στοιχεία, για τη χλωρίδα τότε της Κύπρου. Έφερε μάλιστα την ονομασία Περιβόλι του Πεύκου από έναν επιβλητικό και θεόρατο πεύκο, ο οποίος δέσποζε σ' αυτό. Το βασιλικό αυτό περιβόλι ανήκε κάποτε στην αρχόντισσα dame Marie de Fougier και ο βασιλιάς το παραχώρησε το 1468 στον Θεοδωρή, γιο του Σύρου Said, ο οποίος είχε μάλλον ως φέουδο τα Λατσία (Laxia), αφού αναφέρεται ως Said de Laxia. Το περιβόλι, σύμφωνα με την περιγραφή του εγγράφου, ευρίσκετο μεταξύ δύο εκκλησιών της μεσαιωνικής Λευκωσίας: του Αγίου Γεωργίου του επονομαζόμενου Querachi (Saint Nicolas του Querachi) και του Αγίου Ευτυχίου (Saint Eftihi). Για το όνομα Querachi δεν είμαστε σε θέση να δώσουμε καμιά ερμηνεία εκτός από την υπόθεση ότι πιθανόν να πρόκειται για το όνομα του κτίτορος του ναού. Ο Άγιος Ευτύχιος αναφέρεται ότι ήταν ξένος Άγιος και ασκήτευσε στον Λυθροδόντα, ενώ στο χωριό Νήσου υπάρχει και υπόγεια εκκλησία όπου, σύμφωνα με την παράδοση, πιστεύεται ότι πρόκειται για τον τάφο του Αγίου. Πολύ γνωστός είναι και ο Άγιος Ευτύχιος, ο οποίος μαζί με τον Άγιο

Νικόλαο Μύρων αναφέρονται ως ιδρυτές και κτίτορες της Μονής των Ιερέων, γνωστής περισσότερο ως Αγίας Μονής στην Πάφο. Είναι απορίας άξιον, αίφνης, πώς ο Άγιος Ευτύχιος, του εγγράφου του 1468, αβασάνιστα έχει ερμηνευθεί, πρόσφατα μάλιστα, ως Άγιος Ευστάθιος!! Τα στοιχεία αυτά για τη γειτνίαση των δύο εκκλησιών με το περιβόλι του Πεύκου θα μας οδηγήσουν στην συνέχεια, στην εξιχνίαση με βεβαιότητα, μάλλον, της επακριβούς θέσης αυτού του περιβολιού, στη Λευκωσία του 16^{ου} αιώνα.

Όντως υπήρξε πλουσιότατο το Περιβόλι του Πεύκου, εάν αναλογιστεί κανείς όχι μόνο τα είδη των δένδρων τα οποία περιελάμβανε, αλλά και αυτό τον αριθμό τους. Σημειώνουμε ότι υπήρχαν, εκτός από τριανταφυλλιές, όπως διαβάζουμε στο έγγραφο, 120 ροδιές χωρίς φρούτα. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται, κατά την άποψή μας, ότι, τον Ιούλιο μήνα οι ροδιές δεν έχουν ακόμα πλήρως καρποφορήσει. Επίσης υπήρχαν 30 μικρές και μεγάλες μουριές, 3 χρυσομηλιές, δύο μεγάλες και μία μικρή. Είναι ενδιαφέρον ότι στο γαλλικό έγγραφο αναγράφεται η ποιητική ονομασία των εν λόγω δένδρων, χρυσομηλιές, που απαντά μόνον στην κυπριακή διάλεκτο. Με τη λέξη χρυσόμηλα, άλλωστε, στο βυζαντινό μυθιστόρημα *Καλλίμαχος και Χρυσορόη* υπονοούνται τα πορτοκάλια. Επίσης υπήρχαν επτά νεραντζιές, εδώ με την έννοια της πορτοκαλιάς, μάλλον, και όχι της γνωστής ως κιτρομηλιάς στην Κύπρο, ενώ περιγράφεται και η θέση τους στο περιβόλι. Για παράδειγμα μία ήταν μόνη της και οι άλλες έξι πίσω από το υποστατικό του περιβολιού. Επιπλέον 8 συκιές, 8 ζιζιφιές, 8 μηλιές, δύο μικρές καρυδιές αλλά και μία μεγάλη, κοντά στην δεξαμενή, δύο μπουρνελιές, μια μικρή ελιά, 20 ροδακινιές και 4 αναρριχώμενες κληματαριές (traillies), οι οποίες επεξηγούνται και στην κυπριακή ως κλήματα (climata). Αταύτιστα εκ μέρους μας παραμένουν δύο δένδρα φερόμενα ως μηλιές του Αγίου Ιωάννη (Ponmiliers de Saint Johan). Δεν αποκλείεται να πρόκειται για χαρουπιές, αφού οι Ευρωπαίοι περιηγητές αποκαλούσαν τις χαρουπιές, κατά τον μεσαίωνα, αρτοφόρα δένδρα του Αγίου Ιωάννη.

Το περιβόλι του Πεύκου υφίστατο και επι βενετοκρατίας

Ένας κατάλογος εξόδων του έτους 1557 επί βενετοκρατίας μνημονεύει μοναστήρια, χωριά, κτήματα και περιβόλια. Και ω του θαύματος! το Περιβόλι του Πεύκου, το οποίο είχαμε συναντήσει στο έγγραφο του 1468 και αναρωτηθήκαμε εάν διασώθηκε και στα μετέπειτα χρόνια, παρουσιάστηκε εκ νέου σε μία άλλη πηγή, για δεύτερη φορά, μετά σχεδόν από έναν αιώνα. Ανάμεσα, λοιπόν, στις άλλες ειδήσεις τις οποίες περιελάμβανε το έγγραφο του 1557 αναγνώσαμε ότι για το Περιβόλι του Πεύκου ο άρχοντας Ιάσων Λουζινιάν είχε πληρώσει 16 δουκάτα, προφανώς για εκμίσθωσή του. Πρόκειται για τον πατέρα του ιστορικού Στέφανου Λουζινιάν, ο οποίος καταγόταν από το ομώνυμη βασιλική δυναστεία.

Στα ίχνη της θέσης του περιβολιού του Πεύκου

Στα ίχνη, πού ακριβώς δηλαδή βρισκόταν κάποτε το Περιβόλι του Πεύκου, μας βοήθησε να ερευνήσουμε με ξεχωριστή προσοχή και ενδιαφέρον, μία άλλη βενετική πηγή. Το 1567 άρχισε να συντελείται στην πρωτεύουσα της Κύπρου μία πρωτόγνωρη μεταμόρφωση. Οι Βενετοί ανέλαβαν να την οχυρώσουν με το σύγχρονο τότε σύστημα οχύρωσης με προμαχώνες, ενώ ο νέος περίβολος των τειχών έπρεπε να συμπτυχθεί σε σχέση με τον υφιστάμενο μεσαιωνικό περίβολο. Ο στρατιωτικός μηχανικός Ιούλιος Savorgnano, εμπνευστής και εκτελεστής του όλου έργου, είχε δώσει εντολή για αμέτρητες κατεδαφίσεις. Χάρη στις σημειώσεις, οι οποίες διασώθηκαν σε σχετικό έγγραφο, και, αναφέρονται στις κατεδαφίσεις που έγιναν στον περίβολο των οχυρώσεων και συγκεκριμένα έξω από κάθε προμαχώνα,

έχουμε στη διάθεσή μας πολυτιμότερες ειδήσεις. Έξω από το προμαχώνα Φλάτρο, προς τα ανατολικά (a levante) της Λευκωσίας, σύμφωνα με την προαναφερόμενη πηγή, είχαν κατεδαφιστεί τα ακόλουθα οικοδομήματα. Ένας μεγάλος αριθμός κατοικιών, οι οποίες ανήκαν σε φτωχό κόσμο, τρεις κατοικίες αρχόντων: του Βαρθολομαίου da Furi, του Ιακώβου Αγαπητού και της οικογένειας Laze, καθώς και το κτήριο του εμπορικού κέντρου (palazzo mercanti), μάλλον, της πρωτεύουσας. Μεταξύ των προμαχώνων Φλάτρο και Καραάφα, πριν την εκτροπή του Πεδιαίου, έρεε ο ποταμός και υπήρχαν πλούσια περιβόλια.. Έξω από τον προμαχώνα Φλάτρο είχαν κατεδαφιστεί, επίσης, 14 εκκλησίες και δύο από αυτές ήταν η μία του Αγίου Γεωργίου και η άλλη του Αγίου Ευτυχίου (Santo Tiffi). Ο ναός του Santo Tiffi πρέπει οπωσδήποτε να ερμηνευθεί ως κατά παραφθοράν απόδοση του Αγίου Ευτύχη. Έτσι, πέραν πάσης αμφιβολίας, πρέπει να ταυτιστεί με την εκκλησία του Αγίου Ευτύχη, η οποία μνημονεύεται για πρώτη και μόνη φορά, έως τότε, στο έγγραφο του 1468. Επίσης, η κατεδαφισθείσα εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, έξω από τον ίδιο προμαχώνα, πρέπει να ταυτιστεί με τον ναό του Αγίου Γεωργίου του Querachi, της ίδιας πηγής του έτους 1468. Εάν, λοιπόν, η πηγή του 1468 οριοθετεί τη θέση στην οποία βρισκόταν το Περιβόλι του Πεύκου, δηλαδή απλώς μεταξύ των δύο ναών, η πηγή της βενετοκρατίας, του έτους 1567, μάς γνωστοποιεί επιπλέον διαφωτιστικά στοιχεία. Μαρτυρεί, λοιπόν, ότι οι δύο ναοί ήταν οικοδομημένοι προς τα ανατολικά της πρωτεύουσας, εντός των μεσαιωνικών οχυρώσεών της και λίγο έξω από τη βενετική οχύρωση του 1567, έξω από τον προμαχώνα Φλάτρο. Αυτός ήταν άλλωστε και ο λόγος της κατεδάφισής τους για να δημιουργηθεί η νέα τάφρος της οχύρωσης. Η ταύτιση των δύο ναών της πηγής του 1468 με τους δύο ομώνυμους της πηγής του 1567 οριοθετεί ταυτόχρονα και την ακριβή περιοχή της πρωτεύουσας, στην οποία ήταν οικοδομημένοι. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τελεσίδικα, πλέον, κατά την άποψή μας, και τα ίχνη της θέσης του Δενδρόκηπου του Πεύκου, εφόσον γειτνίαζε με τους ανωτέρω ναούς. Αναμφίβολα, το Περιβόλι του Πεύκου, τουλάχιστον έως τον Ιούνιο του 1567, εκτεινόταν έξω από τον προμαχώνα Φλάτρο, προς τα ανατολικά της πρωτεύουσας. Στις παρυφές δηλαδή και στα όρια του Καϊμακλίου, γνωστού κατά τον μεσαίωνα ως Μεσοκελεύσι. Εκεί, λοιπόν, στην απέναντι όχθη της τάφρου του προμαχώνα Φλάτρο, κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα άνθιζαν και καρποφορούσαν τα 217, ίσως και περισσότερα, δένδρα του Περιβολιού του Πεύκου...